

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ГЛАДКА ОЛЕНА ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 346.543

**КОМЕРЦІЙНА КОНЦЕСІЯ
ЯК ФОРМА ІННОВАЦІЙНОГО ІНВЕСТУВАННЯ**

12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі господарського права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **Задихайло Дмитро Вітольдович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри господарського права.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Подцерковний Олег Петрович**, Національний університет «Одеська юридична академія», завідувач кафедри господарського права та процесу;

кандидат юридичних наук, доцент **Килимник Інна Ігорівна**, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова, завідувач кафедри правового забезпечення господарської діяльності.

Захист відбудеться «29» січня 2016 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розіслано 25 грудня 2015 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

В.Ю. Уркевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Досвід світового та українського господарювання свідчить про успішність розвитку франчайзингової форми здійснення підприємництва. Актуальність розвитку відносин комерційної концесії (франчайзингу) обумовлюється тим, що широке використання та поширення такої форми господарської договірної кооперації, як комерційна концесія, створює сприятливі умови для розвитку малого підприємництва, оскільки саме інститут комерційної концесії (франчайзингу) є однією з найбільш прогресивних форм залучення інвестицій та впровадження інновацій в економіку країни. Завдяки цим характеристикам франчайзинг отримав широке застосування в міжнародній практиці, є визнаним господарсько-правовим механізмом активізації інвестиційних відносин та важливим інструментом реалізації інноваційно-інвестиційної політики держави.

Специфіка відносин комерційної концесії та сучасний стан розвитку економіки дозволяє зробити висновок про великі перспективи розвитку франчайзингу саме в Україні, але за умови суттєвого підвищення рівня правового забезпечення цих договірних відносин.

Нестабільність та непередбачуваність економічної політики держави на попередньому етапі її розвитку, зокрема непослідовна інноваційно-інвестиційна політика, а також відсутність детального правового забезпечення відносин комерційної концесії стримують процес активного розвитку названих відносин. У зв'язку з цим постає питання щодо термінового створення цілісного господарсько-правового механізму інноваційного інвестування як одного з важливих завдань економічної політики держави. У цьому контексті існує потреба чіткого визначення об'єктів, відносно яких має здійснюватись державна підтримка розвитку інноваційного інвестування, зокрема франчайзингових відносин з інноваційним продуктом у складі франшизи.

Незважаючи на те, що інститут комерційної концесії отримав певну регламентацію ще у 2003 році, слід визнати, що стан її правової урегульованості та практики застосування досі залишаються дефектними та безсистемними, а особливо що стосується трансферу технологій як інноваційного продукту, здатних забезпечити як підвищення конкурентоспроможності господарської діяльності в певній сфері, так і експортного потенціалу економіки країни в цілому. Тож актуальним завданням господарсько-правової політики держави і власне її інноваційно-інвестиційної політики є визначення особливостей інноваційного франчайзингу, розробка і впровадження окремих засобів державної підтримки, а також спеціальних режимів господарювання, спрямованих на стимулювання розвитку відносин комерційної концесії як однієї з форм інноваційного інвестування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації обрано згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри

господарського права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах комплексної цільової програми «Правове забезпечення реалізації політики держави на пріоритетних напрямках економічного розвитку та у сфері екологічної безпеки» (номер державної реєстрації 0111U000962).

Тема дисертації затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 23 грудня 2011 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є виокремлення з системи господарських договорів комерційної концесії окремого виду – договору інноваційного франчайзингу – і визначення теоретичних засад інноваційно-інвестиційної політики держави щодо розвитку такої форми трансферу технологій.

Відповідно до визначеної мети поставлено і вирішено такі завдання:

- проаналізувати сучасний стан інвестиційних процесів та визначити місце комерційної концесії в них;
- охарактеризувати світовий досвід становлення відносин комерційної концесії;
- з'ясувати господарсько-правовий зміст відносин комерційної концесії;
- з'ясувати коло об'єктів інтелектуальної власності як складової предмета договору комерційної концесії;
- сформулювати авторське визначення поняття інноваційного виробничого франчайзингу;
- виокремити кваліфікаційні ознаки технологій як предмета франшизи за договором інноваційного франчайзингу;
- визначити перелік структурних особливостей предмета, що дозволяють виокремити саме інноваційний франчайзинг у системі договорів комерційної концесії;
- запропонувати коло засобів державної підтримки та змісту спеціального режиму господарювання, за допомогою яких має відбуватись стимулювання розвитку відносин інноваційного франчайзингу.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі реалізації договорів комерційної концесії, предметом яких є передача прав на інвестиційне використання інноваційного продукту (технології) в Україні та організаційно-господарські відносини стимулювання трансферу технологій у даній правовій формі.

Предметом дослідження є відносини комерційної концесії як форми інноваційного інвестування.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є діалектичний метод пізнання явищ і процесів, за допомогою якого було проаналізовано сучасний стан інвестиційних процесів та місце в них комерційної концесії. Крім того, залежно від конкретних завдань дослідження в роботі були використані такі наукові методи: історико-правовий – за допомогою якого було досліджено становлення і розвиток інституту

франчайзингу, а також сучасний стан франчайзингових відносин; формально-логічний – під час аналізу правової природи договору, його форми та змісту; порівняльно-правовий – під час аналізу світового досвіду становлення відносин комерційної концесії та законодавчого забезпечення їх розвитку; системно-структурний – під час з'ясування місця інноваційного франчайзингу в системі відносин комерційної концесії і з'ясуванні місця інноваційного франчайзингу в системі інноваційних та інвестиційних правовідносин; функціональний – дозволив сформулювати пропозиції щодо компонування засобів спеціального режиму господарювання, спрямованих на забезпечення виконання спільних завдань – стимулювати інноваційні відносини.

Науково-теоретичну базу дисертації становлять праці відомих науковців: Ю.С. Атаманової, О.А. Беляневич, А.Г. Бобкової, О.М. Вінник, О.М. Давидюка, Д.В. Задихайла, В.К. Мамутова, В.С. Мілаш, В.М. Пашкова, О.П. Подцерковного, В.А. Устименка, Г.В. Цират, О.В. Шаповалової, В.С. Щербини та ін.

Розвиток франчайзингових відносин був предметом комплексних дисертаційних досліджень таких вітчизняних вчених-юристів, як І.І. Килимник, Г.В. Цират. Крім того, слід відзначити роботи зарубіжних науковців у сфері правового регулювання франчайзингових відносин, зокрема С.А. Сосни, О.М. Васильєвої, Я. Мюррей.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у визначенні комерційної концесії як окремого об'єкта інноваційно-інвестиційної політики держави та як спеціальної договірної форми здійснення інноваційного інвестування шляхом трансферу технологій, що може претендувати на застосування заходів державної підтримки або встановлення спеціального правового режиму господарювання.

На підставі проведеного дослідження дисертантом отримані й виносяться на захист такі положення і висновки, що мають наукову новизну:

Уперше:

1. Доведено необхідність створення цілісного та спеціально спрямованого господарсько-правового механізму інноваційного інвестування, який потребує інструментальної конвергенції механізмів інвестиційної та інноваційної політики держави, з визначенням його основних об'єктів, правових форм та засобів регулювання, в тому числі і державного, що має стати важливим завданням господарсько-правової політики держави. Визначено, що комерційна концесія є ефективною формою інвестиційного впровадження інновацій в економіку країни, а тому відносини комерційної концесії мають бути визначені як окремий об'єкт інноваційно-інвестиційної політики держави. Встановлено, що інноваційний франчайзинг як різновид договору комерційної концесії, є однією з важливих і ефективних договірних форм інноваційного інвестування, а відтак має стати складовою господарсько-правової політики щодо активізації правових форм інноваційного інвестування, а також законодавчого запровадження стосовно інноваційного франчайзингу окремих правових

засобів державної підтримки та спеціальних правових режимів господарювання.

2. Запропоновано в системі договірних правовідносин комерційної концесії залежно від того, які з об'єктів інтелектуальної власності складають домінуючу частину франшизи, виділити такі їх різновиди: а) брендовий франчайзинг - якщо у складі франшизи домінують зобов'язання передачі прав на засоби індивідуалізації учасників господарського обороту; б) інноваційний франчайзинг - якщо у франшизі домінуючу складову отримує саме інноваційний продукт, що опосередковує відносини передачі та запровадження у виробництво нових технологій. Отже, виробничий інноваційний франчайзинг, тобто франчайзингові відносини, пов'язані безпосередньо з передачею та використанням інноваційного продукту у виробничий процес, має передбачати не просто передачу технологій, а і реалізацію його кінцевої мети – налагодження виробництва та реалізації інноваційної продукції, що є можливим завдяки втіленню залучених технологій до процесу виробництва.

Встановлено, що в структурі родового договору комерційної концесії доцільно виділити такі складові частини: а) інтелектуальна - опосередковує відносини передачі та використання прав інтелектуальної власності на відповідні об'єкти; б) послугова - передбачає надання допомоги в налаштуванні обладнання, встановлення відповідного програмного забезпечення, навчання персоналу тощо; в) організаційно – контрольна - щодо параметрів процесів виробництва та якості продукції, що виробляється (послуг, що надаються) франчайзі.

3. Обґрунтовано необхідність визначення на законодавчому рівні критеріїв, які б дозволяли договір комерційної концесії кваліфікувати як форму інноваційного інвестування. Визначено договір інноваційного виробничого франчайзингу як різновид договірних відносин комерційної концесії із врахуванням наявності в ньому наступних сутнісних ознак: а) домінування в інтелектуальній частині франшизи зобов'язання передачі прав на використання інноваційного продукту і власне технології; б) спрямування обслуговуючої частини предмета договору на відповідні зобов'язання, що забезпечують ефективно запровадження такої технології у виробничий процес франчайзі; в) кінцевою метою договору є випуск і реалізація (експорт) інноваційної продукції (товарів та послуг), що є конкурентоздатною на відповідному ринку.

4. Визначено необхідність в інтересах розвитку господарсько-правової політики держави у сфері інноваційного інвестування (саме для ефективного застосування засобів державної підтримки) розробити спеціальні кваліфікаційні ознаки технологій, що є предметом передачі для використання за договорами інноваційного виробничого франчайзингу. Такими мають стати ознаки: а) науково-технічного рівня відповідних технологій; б) економічної ефективності їх запровадження, виходячи з питомої ваги частки доданої вартості в кінцевій продукції (товарі); в) належності до категорії критичних технологій, залучення

яких впливає на рівень технологічної безпеки країни; г) властивості енерго- та ресурсозбереження, екологічності тощо.

5. Доведено, що безпосередніми об'єктами, на які мають бути спрямовані правові засоби державної підтримки у сфері розвитку франчайзингових відносин, мають бути: а) технологічне обладнання та відносини, що опосередковують його ввезення через митний кордон; б) відносини щодо пусконаладжувального процесу, який передбачає налагодження та випробування технологічного обладнання; в) господарська діяльність на початковому періоді впровадження технологій - випуску інноваційної продукції; г) відносини експорту інноваційної продукції, виробленої франчайзі; д) умови повернення роялті франчайзеру.

Застосування засобів державної підтримки щодо зазначених об'єктів правового регулювання створює можливості для формування окремого спеціального режиму господарювання щодо відносин інноваційного франчайзингу.

6. Запропоновано скасувати вимогу Цивільного кодексу України щодо державної реєстрації договорів комерційної концесії, оскільки у випадку саме інноваційного франчайзингу, коли основною складовою предмета договору є технологія та право її комерційного використання, вимога щодо державної реєстрації міститься у Законі України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій». Таким чином, необхідно залишити реєстраційну процедуру саме до того виду комерційної концесії, що реально вимагає додаткового захисту прав інтелектуальної власності.

Удосконалено:

- структурну частину договору комерційної концесії - запропоновано виділити окрему складову – організаційну частину, що має фокусувати в собі низку договірних умов, зокрема щодо контролю якості товарів та послуг, що виробляються, території реалізації та обсягів отриманих доходів тощо;

- зміст договірних умов комерційної концесії – запропоновано окремою умовою договору передбачати можливість внесення франчайзі раціоналізаторських пропозицій, здатних удосконалити зміст інноваційного продукту. Визнання франчайзером певної пропозиції раціоналізаторською залежить від її здатності привнести певний економічний, технологічний, технічний або інший позитивний ефект від її впровадження;

- пропозицію прийняття окремого закону про договори комерційної концесії шляхом виділення в його структурі законодавчого регулювання договору інноваційного виробничого франчайзингу як окремого різновиду;

- положення про необхідність детального врегулювання відносин комерційної концесії в законодавстві України і особливо, враховуючи існуючий дисбаланс між високим рівнем розвитку цих відносин у «країнах типового франчайзера» (країни Заходу) і відсутність відповідного практичного досвіду в Україні як «країні типового франчайзі».

Отримало подальший розвиток положення щодо необхідності:

- законодавчого закріплення кола засобів державної підтримки та спеціальних режимів господарювання, за допомогою яких має відбуватися стимулювання розвитку відносин комерційної концесії як важливого об'єкта інвестиційно-інноваційної політики держави: встановлення пільг при переміщенні через кордон технологічного обладнання як об'єкта інвестування; встановлення податкових канікул щодо оподаткування господарської діяльності, в основі якої лежить залучена за договором технологія; пільгових ставок оподаткування роялті; додаткових гарантій, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності на технологію.

- відтворення в Законі України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» основних його правових форм, але, на відміну від скасованого законодавством переліку, на новій методологічно-правовій основі;

- виокремлення інноваційного виробничого франчайзингу як об'єкта майбутньої кодифікації інноваційного законодавства України (в проекті Інноваційного кодексу України).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони мають як науково-теоретичні, так і практичні аспекти. Їх можна використати: у науково-дослідній сфері – для подальшого розроблення заходів щодо удосконалення правового регулювання відносин комерційної концесії в цілому та правових засобів державної підтримки розвитку інноваційного франчайзингу зокрема; у правотворчій діяльності – при розробленні окремого законодавчого регулювання договорів інноваційного виробничого франчайзингу та типового договору інноваційного франчайзингу; у правозастосовній діяльності – для одноманітного тлумачення мети, предмета та інших умов договорів комерційної концесії, включаючи договори інноваційного франчайзингу.

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана автором особисто, її зміст базується на власних дослідженнях здобувача, аналізі нормативних, статистичних та інших джерел. Питання, пов'язані з дослідженням комерційної концесії як форми інноваційного інвестування, розглядаються вперше. Особисто автором виконано розділ «Правовідносини комерційної концесії як механізм інноваційного інвестування» в колективній монографії «Інноваційне інвестування в Україні: проблеми правового забезпечення», підготовленої на кафедрі господарського права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Апробація результатів дисертації. Положення дисертаційної роботи обговорювались та були схвалені на засіданнях кафедри господарського права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Положення наукової новизни були представлені автором на таких наукових конференціях: «Шляхи формування національної інноваційної системи та удосконалення інноваційного законодавства» (м. Харків, 11 листопада 2011 р.); «Актуальні проблеми правовідносин в приватній сфері» (м. Харків, 23 грудня 2011 р.); «Процеси економічної глобалізації та напрями модернізації правового господарського порядку в Україні» (м. Харків, 26 квітня 2012 р.); «Правова

доктрина – основа формування правової системи держави» (м. Харків, 20-21 листопада 2013 р.).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження підготовлено дев'ять наукових публікацій, з яких чотири статті – у фахових наукових виданнях, одна стаття – у зарубіжному виданні, та тези чотирьох наукових доповідей на конференціях. Крім того, основні висновки дисертації опубліковані у колективній монографії кафедри господарського права.

Структура дисертації. Відповідно до мети, завдань і предмета дослідження дисертація складається зі вступу, двох розділів, що містять сім підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 188 сторінок, з них – 176 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження; викладені методологічна і теоретична основи роботи, положення наукової новизни; розкривається теоретичне і практичне значення роботи та апробація результатів дослідження.

Розділ 1. «Комерційна концесія як форма інвестиційної діяльності» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Сучасний стан інвестиційних процесів та місце в них відносин комерційної концесії» проаналізовано сучасний стан інвестиційних процесів, інвестиційну привабливість України та структуру іноземних інвестицій.

Встановлено, що інвестиційна активність суб'єктів господарювання та темпи інноваційних процесів безпосередньо залежать від ефективності державної інвестиційної політики.

Визначено нормативно-правову базу у сфері регулювання інвестиційних процесів та встановлено прогалину в законодавстві щодо регулювання відносин інноваційного інвестування.

Проаналізовано законодавчі визначення поняття «інвестиції», «інвестиційна діяльність», «інвестиційний договір», розглянуто класифікацію інвестицій, що міститься в науковій літературі.

Разом з тим, запропоновано виокремлювати в якості окремої категорії інвестицій – права на використання об'єктів інтелектуальної власності. Зазначено, що інвестування цих прав відбувається в різних формах, в тому числі і на зобов'язально-правовій основі, коли має місце укладення ліцензійних договорів, договорів про трансфер технологій, договорів комерційної концесії (франчайзингу).

Запропоновано віднести договір комерційної концесії до категорії інвестиційних. У зв'язку з чим проаналізовано особливості, притаманні договорам інвестиційного характеру. На підставі аналізу змісту інвестиційних договорів та їх ознак зроблено висновок, що договору комерційної концесії

(франчайзингу) властиві всі кваліфікуючі ознаки, характерні для інвестиційних договорів.

Отже, зазначено, що договори інвестиційного характеру, в тому числі і договір комерційної концесії, є дво- чи багатосторонніми договорами, довгостроковими, оплатними, консенсуальними, каузальними, для яких характерним є зустрічне задоволення та ризиковий характер. Вказано і на наявність спільної мети – одержання прибутку від використання інвестицій.

Виявлені фактори, які гальмують активність інвестиційних процесів в Україні: зношеність виробничих потужностей, які потребують значних інвестиційних ресурсів; відсутність систем страхування ризиків інвесторів; незадовільний податковий клімат; відсутність системи захисту прав інтелектуальної власності; нестабільна політична та економічна ситуація в країні; високий рівень корупції; недосконалість нормативно-правової бази тощо.

З огляду на те, що інноваційна активність підприємств України є дуже низькою, запропоновано стимулювати розвиток відносин комерційної концесії, оскільки саме за договором комерційної концесії здійснюється не лише трансфер, але й поширення технологічних, маркетингових, організаційних інновацій.

Запропоновано, що одним з пріоритетних напрямків державної політики щодо активізації інвестиційної діяльності має бути стимулювання укладення договорів комерційної концесії.

У підрозділі 1.2 «Світовий досвід становлення відносин комерційної концесії» розглянуто зародження інституту франчайзингу та його становлення в різних країнах світу.

На підставі аналізу сучасного ринку розвитку франчайзингових відносин вказано на перспективність та інвестиційну привабливість їх розвитку в таких галузях: видобувна та хімічна промисловості, сільське господарство, нерухомість, автомобілебудування, виробництво електроенергії, виробництво електронного та оптичного обладнання, охорона здоров'я, а також послуги лабораторних досліджень та послуги безпеки.

Найбільш цікавими з точки зору інвестиційно-інноваційної привабливості є такі франшизи, які пов'язані з втіленням технології у виробничі процеси національних суб'єктів господарювання та ті, які мають потенційну здатність містити у своєму складі технології.

Здійснено аналіз світового законодавства, що регулює відносини франчайзингу (американського, європейського і російського) та проведено порівняльний аналіз вітчизняного законодавства у сфері регулювання франчайзингових відносин із законодавством інших країн.

Доведено необхідність прийняття спеціального закону про франчайзинг, який би не тільки деталізував зміст договору, визначив предмет та інші істотні умови, а й визначив би на законодавчому рівні критерії, які б дозволяли розглядати договір комерційної концесії як форму інноваційного інвестування.

Окреслено проблемні питання, що перешкоджають стрімкому розвитку франчайзингу в Україні, розв'язання яких сприятиме поширенню використання в Україні франчайзингової форми здійснення господарської діяльності.

У підрозділі 1.3 «Господарсько-правовий зміст відносин комерційної концесії» визначено правову природу договору комерційної концесії, розглянуто різноманітні визначення поняття «франчайзинг», що містяться в науковій літературі та поняття договору комерційної концесії, закріплене в Господарському кодексі України.

Виходячи з аналізу правової природи франчайзингу та законодавчо встановленого визначення даного договору, виокремлено ознаки, характерні для комерційної концесії. З огляду на складну правову природу відносин комерційної концесії, існує необхідність у ретельному з'ясуванні змісту договору франчайзингу, перш за все, його предмета та інших істотних умов.

Встановлені суттєві недоліки визначення предмета договору комерційної концесії як у господарському, так і у цивільному законодавстві, що обумовлюється нечіткістю і розпливчатістю правових основ франчайзингу, недостатнім вивченням його специфіки.

У підрозділі 1.4 «Класифікація відносин комерційної концесії за їх змістом як господарської діяльності» розглянуто різні класифікаційні критерії поділу франчайзингу на певні види.

Запропоновано доповнити класифікацію франчайзингових договорів, виділивши ще декілька критеріїв класифікації франчайзингових відносин: 1) за характером діяльності, яка є предметом франчайзингових відносин: освітній, медичний, екологічний, туристичний франчайзинг та ін.; 2) залежно від того, який об'єкт переважає у франшизі: брендний; інноваційний франчайзинг.

Доведено необхідність створення передумов і актуалізації інноваційного франчайзингу, завдяки якому можливе підвищення технологічного рівня виробництва та експортного потенціалу економіки.

Вказано на появу такого нового різновиду договору франчайзингу, як екологічний франчайзинг.

Зроблено висновок, що незалежно від виду франчайзингового договору всі вони можуть стати окремим об'єктом економічної та правової політики держави, однак всі вони потребують законодавчого закріплення з урахуванням їх специфіки, в т.ч. шляхом формалізації типових договірних умов і т.д.

Розділ 2. «Завдання законодавчої політики щодо відносин інноваційного виробничого франчайзингу» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Об'єкти права інтелектуальної власності в предметі договору комерційної концесії» було проаналізовано правове регулювання об'єктів права інтелектуальної власності та особливості їх використання в процесі здійснення господарської діяльності.

Встановлено дефект законодавчої техніки у Господарському кодексі України щодо розпливчатого окреслення предмету договору комерційної концесії та відсутності чіткого переліку комплексу прав, що належать

правоволодільцю та можуть передаватися за договором комерційної концесії. Існування вказаної прогалини не дозволяє чітко відмежовувати договір комерційної концесії від суміжних договорів, заснованих на передачі виключних прав.

Проаналізовано окремі об'єкти права інтелектуальної власності та зроблено висновок, які з них мають здатність бути складовою частиною предмету договору комерційної концесії.

Встановлено, що договір комерційної концесії є однією з найбільш прогресивних форм господарського договору, за яким здійснюється передача технологій.

Визначено, що особливість предмета франчайзингового договору полягає в тому, що він включає не просто інвестиційні відносини, а відносини інноваційного інвестування, які полягають у передачі до майнового комплексу виключних об'єктів інтелектуальної власності, але не просто об'єктів інтелектуальної власності, а тих, які синтезовані в інноваційний продукт. В даному випадку цікавими є об'єкти інтелектуальної власності, які опосередковують технологію.

Зроблено висновок, що до об'єму франшизи договору інноваційного франчайзингу повинна входити передача новітніх технологій, всі інші франшизи для предмета такого договору не природні.

Саме завдяки наявності в предметі договору комерційної концесії інноваційних технологій створюється можливість якісного поліпшення техніко-технологічних показників виробничого процесу, що забезпечує можливість підвищення не тільки рівня конкурентоспроможності господарської діяльності у певній сфері, але і дозволяє підвищити експортний потенціал економіки.

На сьогодні відсутнє комплексне законодавче закріплення договірних форм залучення виключних прав до інноваційної діяльності. Законодавство в цій сфері характеризується неповнотою та безсистемністю правового регулювання, не врахована специфіка об'єктів та суб'єктів інноваційних процесів, обов'язкова участь в них матеріальних результатів інтелектуальної власності.

Підтвердженням зазначеної недосконалості правової регламентації є те, що Господарський кодекс України виокремлює лише одну договірну форму в межах цієї діяльності – договір на створення і передачу науково-технічної продукції, а Законом України «Про інноваційну діяльність» вказаний вид договірних відносин взагалі не регламентований. Що стосується Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», то він лише опосередковано регулює відносини щодо залучення прав промислової власності до інноваційної діяльності.

Відсутність у спеціальному законодавчому акті у сфері трансферу технологій конкретизації його договірних форм та відсилання до Цивільного кодексу України утруднює розуміння усієї специфіки договірних конструкцій і специфіки їх укладення та істотних умов.

За таких обставин вкрай важливим є вирішення проблеми щодо чіткого законодавчого визначення договірних форм передачі майнових прав інтелектуальної власності в процесі трансферу технологій.

Незважаючи на невизначеність правового регулювання використання прав інтелектуальної власності, що утворюють технологію, та відсутність деталізації правових форм передачі технологій, слід враховувати, що однією з таких правових форм передачі є договір комерційної концесії (франчайзингу), який є найбільш прогресивною формою господарського договору, за яким здійснюється передача технологій.

У підрозділі 2.2 «Інноваційний продукт у предметі договору комерційної концесії» визначено, що специфічною особливістю інноваційного франчайзингу є те, що основною складовою франшизи має бути не тільки комплекс прав на об'єкти інтелектуальної власності, але і інноваційний продукт, який, у свою чергу, повинен бути представлений у вигляді технологій. Наявність інноваційної складової є принциповою особливістю інноваційного франчайзингу.

Проаналізовано законодавче закріплення визначення інноваційного продукту та вимоги, яким він має відповідати. На підставі чого зроблено висновок, що основною складовою інноваційного продукту може бути тільки технологія. Ні послуги, ні організаційно-технічні рішення без умови передачі технології не утворюють у даному випадку кваліфікацію інноваційного продукту.

Встановлена також необхідність спеціальної розробки критеріїв віднесення товарів, робіт, послуг, продукції до інноваційних, як окремий чинник кваліфікації виконання зобов'язань за договором інноваційного франчайзингу.

Зроблено висновок, що для отримання реального інноваційного продукту, він повинен набувати форму технології, у зв'язку з чим відповідати критеріям, які висуваються до технології. На цій підставі виокремлено критерії віднесення товарів, робіт, послуг до високотехнологічних: 1) виробництво товару, надання послуги здійснюється аз допомогою новітніх зразків технологічного обладнання; технологічних процесів та технологій; 2) товар виробляється, послуга надається за участю висококваліфікованого, спеціально підготовленого персоналу.

На підставі вивчення специфіки предмету договору комерційної концесії та критеріїв, які дозволяють кваліфікувати договір комерційної концесії як форму інноваційного інвестування, запропоновано визначення договору інноваційного виробничого франчайзингу як різновиду договірних відносин комерційної концесії із врахуванням наявності в ньому наступних сутнісних ознак:

- домінування в інтелектуальній частині франшизи зобов'язання передачі прав на використання інноваційного продукту і власне технології;

- спрямування обслуговуючої частини предмета договору на відповідні зобов'язання, що забезпечують ефективне запровадження такої технології у виробничий процес франчайзі;

- кінцевою метою договору є випуск і реалізація (експорт) інноваційної продукції (товарів та послуг), що є конкурентоздатною на відповідному ринку.

У підрозділі 2.3. «Інноваційний франчайзинг як об'єкт правової та законодавчої політики держави» відносини комерційної концесії розглянуті з точки зору важливого об'єкта господарсько-правової політики в цілому, та інноваційно-інвестиційної політики зокрема.

Проаналізовано специфіку інноваційної та інвестиційної політики держави, визначені завдання інноваційно-інвестиційної політики держави.

Стимулювання розвитку франчайзингових відносин може відбуватись шляхом встановлення економічних переваг для учасників відносин комерційної концесії, встановлення певних пільг і гарантій, якими можуть бути: пільги при переміщенні через кордон технологічного обладнання як об'єкта інвестування; пільги, пов'язані з господарською діяльністю, в основі якої лежить технологія; пільгові ставки оподаткування роялті; гарантії, пов'язані із захистом прав інтелектуальної власності на технологію; можливість звільнення від податку на додану вартість експортованої продукції тощо.

Запропоновано визначити на законодавчому рівні критерії, які б дозволяли розглядати договір комерційної концесії як форму інноваційного інвестування і, у зв'язку з цим, поширити на відповідні зобов'язання спеціальний правовий режим їх реалізації.

З огляду законодавчої неурегульованості специфіки відносин комерційної концесії, обґрунтована важливість визначення одним з ключових напрямків державної політики – законодавче закріплення правового забезпечення комерційної концесії на рівні забезпечення господарсько-виробничих відносин та організаційно-господарських.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоноване нове вирішення наукового завдання, що полягає у визначенні комерційної концесії як окремого об'єкта інноваційно-інвестиційної політики держави та як спеціальної договірної форми здійснення інноваційного інвестування шляхом трансферу технологій, що може претендувати на застосування заходів державної підтримки або встановлення спеціального правового режиму господарювання. За результатами проведеного дослідження зроблено такі основні висновки:

1. Активізація процесів інвестування повинна включати реалізацію заходів на організаційно-господарському рівні, якими, зокрема, можуть бути: визначення пріоритетних видів економічної діяльності у спеціальних

економічних зонах і на територіях пріоритетного розвитку; створення сприятливих, вигідних умов для інвестування; сприяння збільшенню обсягів залучення іноземних та вітчизняних інвестицій, особливо у формі техніки і технологій; надання податкових пільг вітчизняним та іноземним інвесторам довгострокових інвестицій з метою компенсації збитків від уповільненого обороту капіталу порівняно з іншими напрямками їх діяльності; стимулювання розвитку франчайзингових відносин тощо.

2. Недостатні обсяги фінансування інноваційної діяльності, несприятливий інноваційний клімат та недостатня реформаторська політика України в інноваційній сфері є причиною низької інноваційної активності підприємств України. Саме в цих умовах важливо використовувати таку форму опосередкованого фінансування інноваційної діяльності як франчайзинг, завдяки якому здійснюється не тільки трансфер, але й поширення технологічних, маркетингових, організаційних інновацій.

3. Розвиток відносин комерційної концесії (франчайзингу) сприяє впровадженню інновацій та залученню інвестицій в економіку країни. Ця специфіка франчайзингових відносин обумовлюється предметом договору, який включає в себе не просто інвестиційні відносини, а відносини інноваційного інвестування, які передбачають передачу до майнового комплексу не просто виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності, а тих об'єктів інтелектуальної власності, які синтезовані в інноваційний продукт.

4. Особливістю договору комерційної концесії (франчайзингу) є те, що йому властиві кваліфікуючі ознаки інвестиційних договорів. Однією з ознак інвестиційного договору є закріплення факту вкладення інвестиції (майна, майнових прав і інших цінностей, що мають ринкову вартість) як безпосередньо в об'єкт інвестування, так і шляхом передачі їх реципієнту для реалізації інвестицій. При цьому до об'єктів інвестування належать такі об'єкти підприємницької діяльності, як основні фонди, статутний капітал. За договором комерційної концесії (франчайзингу) правовласник (франчайзер) надає другій стороні комплекс належних йому майнових прав для їх використання в підприємницькій діяльності користувача, тобто правовласник вкладає комплекс виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності, що належать йому, для їхнього використання реципієнтом (франчайзі, користувачем) у свої підприємницькій діяльності на основі договору комерційної концесії (франчайзингу).

Зважаючи на зміст інвестиційних договорів, їх метою є одержання прибутку від використання інвестицій. Договір франчайзингу не є виключенням, оскільки франчайзі (користувач) отримує прибуток за рахунок використання отриманих за договором прав на використання об'єктів інтелектуальної власності франчайзера, а франчайзер, у свою чергу, отримує дохід у вигляді роялті, які сплачує йому франчайзі. В той же час, сторони можуть на меті і досягнення таких додаткових цілей, як розширення підприємницької діяльності, участь у керуванні тощо.

5. Вказано на комплексність предмету договору комерційної концесії, що має своєю основою комплекс виключних прав, належних праволодильцю, в т.ч. право на використання об'єктів права інтелектуальної власності. В той же час, в законодавстві України не встановлений чіткий перелік об'єктів права інтелектуальної власності, передання прав на використання яких є необхідним для кваліфікації відповідного договору як договору комерційної концесії.

6. Зроблено висновок, що не всі об'єкти інтелектуальної власності мають потенційну здатність увійти до складу інновацій. До об'єктів інтелектуальної власності, які повністю відповідають інноваційним критеріям належать: винаходи, корисні моделі, компонування (топографії) інтегральних мікросхем, сорти рослин, породи тварин. Потенційну здатність входити до інновацій мають комп'ютерні програми та бази даних, а також ноу-хау, оскільки їх рівень має відповідати критерію новизни.

7. Визначено, що особливістю інноваційного франчайзингу є його спрямованість на використання таких технологій, які здатні значним чином підвищити технологічний рівень виробництва. Саме завдяки наявності в предметі договору комерційної концесії інноваційних технологій створюється можливість якісного поліпшення техніко-технологічних показників виробничого процесу, що забезпечує можливість підвищення не тільки рівня конкурентоспроможності господарської діяльності у певній сфері, але і дозволяє підвищити експортний потенціал економіки.

8. Предмет франшизи за договорами інноваційного виробничого франчайзингу має бути наділений наступними характеристиками: науково-технічним рівнем відповідних технологій; економічною ефективністю їх запровадження, виходячи з питомої ваги частки доданої вартості в кінцевій продукції (товарі); належністю до категорії критичних технологій, залучення яких впливає на рівень технологічної безпеки країни; властивостями енерго- та ресурсозбереження, екологічності тощо.

9. На сьогоднішній день відсутнє комплексне законодавче закріплення договірних форм залучення виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності до господарської діяльності. Законодавство в цій сфері характеризується неповнотою та безсистемністю правового регулювання, не врахована специфіка об'єктів та суб'єктів інноваційних та інвестиційних процесів.

10. При характеристиці предмета договору комерційної концесії (франчайзингу) важливо враховувати те, що предмет франчайзингового договору включає не просто інвестиційні відносини, а відносини інноваційного інвестування, які полягають у передачі до майнового комплексу виключних об'єктів інтелектуальної власності, але не просто об'єктів інтелектуальної власності, а тих, які синтезовані в інноваційний продукт, що має забезпечити конкурентоспроможну господарську діяльність у відповідній сфері. В даному випадку актуальними є об'єкти інтелектуальної власності, які опосередковують технологію.

11. Інвестиційно-інноваційна політика держави має бути спрямована на створення сприятливих умов для укладення якомога більшої кількості договорів комерційної концесії, особливо таких, що мають інноваційний характер, оскільки відносини комерційної концесії є формою реалізації інвестиційно-інноваційних відносин. Однак, для підвищення ефективності інноваційного розвитку економічних відносин з використанням франчайзингових зобов'язань, актуальним залишається питання визначення його «інноваційних типів» та встановлення спеціального правового режиму їх реалізації.

12. Першочерговим завданням держави на шляху до упорядкування регулювання відносин франчайзингу та стимулювання учасників господарських відносин до укладення якомога більшої кількості договорів комерційної концесії, має стати прийняття окремого нормативно-правового акту – закону про франчайзинг (комерційну концесію). Крім того, не менш важливим є створення сприятливої кредитної, податкової та митної політики у сфері інноваційної діяльності.

13. Наголошено на необхідності створення організаційних та економічних передумов та актуалізації інноваційного франчайзингу, особливістю якого є його спрямованість на використання в господарській діяльності таких технологій, що здатні суттєво підвищити технологічний рівень виробництва та експортний потенціал економіки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікація у колективній монографії кафедри господарського права:

1. Гладка О.В. Правовідносини комерційної концесії як механізм інноваційного інвестування / О.В. Гладка // Інноваційне інвестування в Україні: проблеми правового забезпечення: колективна монографія / за наук. ред. Д.В. Задихайла – Х.: Юрайт, 2013. – С. 510-529.

Публікації у фахових виданнях з юридичних наук:

1. Гладка О.В. Сучасний стан законодавчого забезпечення відносин комерційної концесії / О.В. Гладка // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право : зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Х.: Право, 2012. – № 1 (8). – С. 174-182.

2. Гладка О.В. Інноваційна складова предмета договору комерційної концесії / О.В. Гладка // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право : зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Юрид. Акад. України ім. Я. Мудрого». – Х.: Право, 2012. – № 2 (9). – С. 149-156.

3. Гладка О.В. Комерційна концесія як складова інноваційно-інвестиційної політики держави / О.В. Гладка // Юрист України: наук.-практ.

журн. / редкол.: С.П. Погребняк, Ю.В. Баулін, Ю.П. Битяк та ін. – Х.: Право, 2014. – № 4 (25). – С. 72-78.

4. Гладка О.В. Технологія як складова предмету договору комерційної концесії / О.В. Гладка // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право : зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Юрид. Акад. України ім. Я. Мудрого». – Х.: Право, 2014. – № 2 (17). – С. 188-197.

Публікація в іноземному виданні з юридичних наук, включеному до міжнародної наукометричної бази:

1. Гладкая Е.В. Инновационное инвестирование и коммерческая концессия. Вопросы взаимосвязи и правового обеспечения / Е.В. Гладкая // Экономика и право Казахстана – журнал-дайджест. – 2014. – № 4 (460). – С. 41-45.

Тези доповідей наукових конференцій:

1. Гладка О.В. Законодавство України про комерційну концесію (інноваційний та інвестиційний зміст правовідносин) / О.В. Гладка // Шляхи формування національної інноваційної системи та удосконалення інноваційного законодавства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 11 листопада 2011 р. / редкол.: С.М. Прилипко, Ю.Є. Атаманова, Д.В. Задихайло. – Х. : НДІ ПЗІР, 2011. – С. 217-220.

2. Гладка О.В. Активізація франчайзингових відносин на базі правового забезпечення в ЦК та ГК України / О.В. Гладка // Актуальні проблеми правовідносин в приватній сфері: матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова, м. Харків, 23 грудня 2011 р. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Х.: Юрайт, 2012. - С. 119-122.

3. Гладка О.В. Інноваційний франчайзинг як окремий вид комерційної концесії / О.В. Гладка // Процеси економічної глобалізації та напрями модернізації правового господарського порядку в Україні: матеріали круглого столу (м. Харків, 26 квітня 2012 р.) / редкол. Д.В. Задихайло, В.М. Пашков, В.С. Мілаш. – Х.: Юрайт, 2012. – С. 70-73.

4. Гладка О.В. Правовідносини комерційної концесії як ефективна форма інноваційного інвестування / О.В. Гладка // Правова доктрина – основа формування правової системи держави: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю Нац. акад. прав. наук України та обговоренню п'ятитомної монографії «Правова доктрина України», м. Харків, 20-21 листоп. 2013 р. – Х. : Право, 2013. – С. 775-777.

АНОТАЦІЯ

Гладка О.В. Комерційна концесія як форма інноваційного інвестування. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне

право. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2015.

Дисертацію присвячено характеристиці господарсько-правового забезпечення розвитку комерційної концесії як форми інноваційного інвестування. Запропоновано виділити в системі господарських договорів комерційної концесії окремий вид – інноваційний франчайзинг.

Розглянуто особливості застосування франчайзингу в Україні, досліджено інвестиційний характер договору комерційної концесії.

Запропоновано визначення договору інноваційного виробничого франчайзингу. Обґрунтовано необхідність впровадження засобів державної підтримки та спеціальних режимів господарювання, за допомогою яких має відбуватися стимулювання розвитку відносин комерційної концесії як важливого об'єкта інноваційно-інвестиційної політики держави.

Запропоновано в системі відносин комерційної концесії виділити нові їх різновиди: брендовий та інноваційний франчайзинг. Відповідно по-новому розглянута структура родового договору комерційної концесії, в якій виділено такі складові частини, як інтелектуальна, послугова й організаційно-контрольна.

Унаслідок проведеного дослідження запропоновано в Господарському кодексі України договір комерційної концесії визначити як родовий, з виокремленням його спеціального різновиду – договору інноваційного франчайзингу для формування ефективної правової форми трансферу технологій. У Закон України «Про державне регулювання трансферу технологій» слід імплементувати норми, що присвячені договірно-правовим формам такого трансферу, з урахуванням необхідності надання окремим з них державної підтримки, зокрема, реалізації відносин інноваційного франчайзингу.

Ключові слова: комерційна концесія, франчайзинг, інновації, інноваційний продукт, технологія, інноваційна політика, інвестиційна політика.

АННОТАЦИЯ

Гладкая Е.В. Коммерческая концессия как форма инновационного инвестирования. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.04 – хозяйственное право; хозяйственный процесс. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2015.

Диссертация посвящена характеристике хозяйственно-правового обеспечения развития коммерческой концессии как формы инновационного инвестирования. Предложено выделить в системе хозяйственных договоров коммерческой концессии отдельный вид – инновационный франчайзинг.

Рассмотрены особенности применения франчайзинга в Украине, исследован инвестиционный характер договора коммерческой концессии.

Обосновано, что договору коммерческой концессии (франчайзинга) присущи признаки, характерные для инвестиционных договоров.

Развитие отношений коммерческой концессии (франчайзинга) способствует внедрению инноваций и привлечению инвестиций в экономику страны. Эта специфика франчайзинговых отношений обуславливается предметом договора, который включает в себя не просто инвестиционные отношения, а отношения инновационного инвестирования, которые предусматривают передачу в состав имущественного комплекса не просто исключительных прав на объекты интеллектуальной собственности, а тех объектов интеллектуальной собственности, которые синтезированы в инновационный продукт.

Предложено определение договора инновационного производственного франчайзинга, особенностью которого является его направленность на использование таких технологий, которые способны существенным образом повысить технологический уровень производства.

В системе отношений коммерческой концессии выделены новые их разновидности: брендовый и инновационный франчайзинг. Соответственно по-новому рассмотрена структура родового договора коммерческой концессии, в которой выделены такие составные части, как интеллектуальная, услуговая и организационно-контрольная.

Учитывая, что особенностью предмета договора коммерческой концессии является то, что он включает в себя не просто инвестиционные отношения, а отношения инновационного инвестирования, необходимым является определение на законодательном уровне критериев, которые бы позволяли рассматривать договор коммерческой концессии как форму инновационного инвестирования.

Обосновывается необходимость внедрения средств государственной поддержки и специальных режимов хозяйствования, которые должны стимулировать развития отношений коммерческой концессии, как важного объекта инновационно-инвестиционной политики государства.

Вследствие проведенного исследования внесены предложения в Хозяйственном кодексе Украины договор коммерческой концессии определить как родовой, с выделением его специального вида – договора инновационного франчайзинга для формирования эффективной правовой формы трансфера технологий. В Закон Украины «О государственном регулировании трансфера технологий» следует имплементировать нормы, посвященные, в частности, договорно-правовым формам такого трансфера, с учетом необходимости предоставления отдельным из них государственной поддержки и, в частности, реализации отношений инновационного франчайзинга.

Ключевые слова: коммерческая концессия, франчайзинг, инновации, инновационный продукт, технология, инновационная политика, инвестиционная политика.

ANNOTATION

Gladka O.V. Commercial Concession as a form of innovative investment.

– The rights of manuscript.

Dissertation for the degree of the Candidate of Legal Sciences with a specialization 12.00.04 – commercial law, economic and procedural law. – The Yaroslav Mudryi National Law University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2015.

The thesis is dedicated to the economic and legal facilitation of development of a commercial concession as a form of innovative investment. A suggestion is made that a specific kind of a commercial concession contract be singled out of the framework of economic contracts – that of an innovative franchise.

The peculiarities of applying the franchising in Ukraine are addressed; the investment nature inherent in a commercial concession contract has been examined.

A definition of an innovative manufacturing franchise contract is suggested. The thesis substantiates the necessity of introducing the state funding and imposing special-purpose business modes with the help of which the commercial concession relationship should be encouraged insofar as it is an important object of the innovative and investment policy of the state.

It is suggested that new varieties of the commercial concession should be singled out within its legal framework, namely, the brand franchise and the innovative franchise. Accordingly, the structure of the generic commercial concession contract has been renovated with the following components having been singled out as a result: the intellectual component, the services component and the organizational and monitoring one.

As a result of the study completed, a proposal was made to determine the commercial concession (franchise) contract in the Commercial Code of Ukraine as a generic one and to single out its special type – that of innovative franchising – in order to provide an efficient legal form for technology transfer. It is also proposed to include in the Law of Ukraine “On State Regulation of Technology Transfer” the rules dedicated, in particular, to contractual and legal forms of such transfer given the need for some of them to be provided with the government support, and also dedicated, in particular, to the implementation of the innovative franchising relationships.

Keywords: a commercial concession, franchising, innovation, innovative product, technology, innovative policy, investment policy.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент
Бойчук Р.П.

Підписано до друку 10.12.2015. Формат 60x90/16
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Умовн. друк. арк. 0,7 Облік.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 1417.

Друкарня
Національного юридичного університету
Імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77